

Maria Ostasz

Proza dziecięco-młodzieżowa w drugiej połowie XX stulecia

Przegląd polskiej prozy dziecięco-młodzieżowej należy rozpocząć od stwierdzenia, że właśnie 50 lat temu nastąpił jej istotny rozwój. Historię literatury dziecięcej i młodzieżowej można podzielić na dwa okresy: lata 1956–1980 i lata po 1980 roku. Zaistniałe nurty i tendencje literackie mają nie tylko podłoże artystyczne, lecz są uwarunkowane politycznie i społecznie. Rok 1956 stał się przełomowy nie tylko ze względów politycznych, ale również kulturalnych.

Ideologiczny gorset socrealizmu późnych lat 40. i początku lat 50. XX wieku spowodował, że znaczna większość prozy kierowanej do młodego czytelnika tamtych czasów realizowała jeszcze hasła ówczesnej polityki, zgodne z przyjętym modelem indoktrynacji, nad czym pośrednio czuwała od 1950 roku Centralna Komisja Wydawnicza, a od 1951 roku Centralny Urząd Wydawnictw. Październikowy przełom 1956 roku uruchomił szereg pozytywnych procesów, w wyniku których literatura, a wśród niej proza dziecięca i młodzieżowa, zaczęła się uwalniać od kleszczy „schematyzmu”. Stopniowa reorientacja w sferze artystycznej i ideowej oznaczała również powrót do tradycji literatury dwudziestolecia międzywojennego – i wcześniejszej¹. Wznawiane były więc teksty wielu wybitnych twórców, którzy swą literacką sztuką wzruszali, bawili i edukowali już przed wojną miliony młodych czytelników.

Skrótowy przegląd polskiej prozy dla młodego czytelnika ostatniego półwiecza obejmie powieść dziecięco-młodzieżową, fantastykę literacką i baśń oraz współczesną prozę młodzieżową. Szkic zawiera również uwagi dotyczące warunków rozwoju tej twórczości oraz problematyki badawczej z nią związanej. W przedstawionym obrazie rozwoju prozy dla młodego pokolenia zostały wyszczególnione ważne pozycje książkowe i ich odbiór, w tym przekłady oraz mechanizmy sterowania rynkiem czytelnictwem, a także ośrodki badań nad literaturą dziecięco-młodzieżową.

¹ J.Z. Białek, *Z zagadnień współczesnej prozy dla dzieci młodszych 8–10-letnich*, [w:] *Seminarium naukowe poświęcone literaturze dla dzieci i młodzieży w 20-lecie PRL*, Warszawa 1965, s. 31–68.

Rozwój powieści historycznej, podróżniczej i obyczajowej

Powieść historyczna tego półwiecza, adresowana do dziecięcego odbiorcy, powoli uwalniała się od politycznej frazeologii². Na tle powstających wówczas tekstów wyróżniały się dwa utwory Karol Bunscha: *O Zawiszy Czarnym opowieść* (1958) i *Przełom* (1964). W powieściach tych pisarz wartką akcją, psychologiczną głębią w kreacji postaci, nieznacznie tylko archaizowanym językiem przedstawiał ważne wydarzenia i postaci z historii Polski i świata. Wiedzę historyczną przybliżali również Ewa Nowacka, w powieści pt. *Szabad żąda ofiary* (1969) oraz Bolesław Mrówczyński, na przykład w powieściach: *W poszukiwaniu tajemniczego Bajongu* (1955), *Człowiek bez nazwiska* (1958), *Błękitny trop* (1961), *Droga wśród skał* (1963). W tym cyklu powieści o wielkich Polakach Mrówczyński stworzył portrety polskich podróżników (Stefan Szolc-Rogoziński), patriotów (Józef Bem), odkrywców, zesłańców i badaczy (Jan Czerski, Ernest Malinowski), ukazując ich odważne, szlachetne działania i postawy, rozślawiające imię Polski.

Intensywnie rozwijającym się gatunkiem literatury dla dzieci i młodzieży lat 60. XX wieku była powieść obyczajowa, szczególnie o charakterze psychologicznym, przeznaczona dla dziewcząt³. Pisarze, wykorzystując znajomość psychiki dojrzewającego człowieka, kreowali w taki sposób świat powieściowych bohaterów, aby czytelnik mógł rozpoznać w nim również swoje problemy, związane z fizycznym, emocjonalnym i społecznym dojrzewaniem⁴. Pojawiają się więc w utworach konflikty rodzinne, szkolne, środowiskowe, pierwsze młodzieńcze miłości, przyjaźnie i fascynacje, problemy przełamywania wewnętrznych i zewnętrznych ograniczeń człowieka. W zakresie powieści obyczajowej należy wymienić utwory Ireny Jurgielewiczowej: *Ten obcy* (1961), *Niespokojne godziny* (1964), *Wszystko inaczej* (1968), Krystyny Siesickiej: *Zapałka na zakręcie* (1966), *Jeziro osobliwości* (1966), *Beethoven i dżinsy* (1968), *Fotoplastykon* (1969), Janusza Domagalika: *Męska sprawa* (1963), *Koniec wakacji* (1966), *Księżniczka i chłopcy* (1967), Janiny Wieczorkowskiej-Zabłockiej: *Wolne obroty* (1968). Artystyczny kunszt tych utworów doceniono już wówczas, bowiem powieści: *Ten obcy* Jurgielewiczowej (w roku 1964) oraz *Koniec wakacji* Domagalika (w roku 1974) wpisane zostały na Listę Honorową im. Jana Christiana Andersena prestiżową nagrodą IBBY⁵, zaś Siesicka (w 1973 roku) uzyskała Nagrodę Prezesa Rady Ministrów za całokształt twórczości literackiej poświęconej dziecku.

² Por. A. Smuszkiewicz, *Retoryka współczesnej powieści historycznej dla dzieci i młodzieży*, Poznań 1987, s. 18.

³ Por. K. Kuliczowska, *O powieści dla dziewcząt*, [w:] *Seminarium naukowe poświęcone literaturze dla dzieci i młodzieży...*, s. 69–102; por. też A. Kruszewska-Kudelska, *Polskie powieści dla dziewcząt po 1945 roku*, Wrocław 1972.

⁴ Por. J.Z. Białek, *Elementy nowatorskie we współczesnej prozie dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży. Teoria i krytyka. Wybór tekstów*, red. J.Z. Białek i M. Guśpiel, Kraków 1978, s. 132.

⁵ Światowa Rada do spraw Książek dla Młodych – organizacja międzynarodowa, powstała w 1953 roku w celu upowszechniania najwartościowszych literacko książek dla młodzieży i dzieci, inicjowania prac badawczych oraz przyznawania nagród.

Warto też zauważyć (niejako na marginesie problemu, choć ma to dość istotny wpływ na polską prozę młodzieżową) tak istotne wydarzenie dla odbiorców i twórców polskiej literatury dla dzieci i młodzieży wczesnych lat 60. XX wieku, jakim były pierwsze polskie tłumaczenia niektórych dzieł światowej literatury fantasy. Należy tu wymienić przede wszystkim: Johna Ronalda Tolkiena *Hobbit, czyli Tam i z powrotem* (wyd. pol. 1960), *Władca pierścieni* (wyd. pol. 1961–1963), Cliva Staplesa Lewisa *Milcząca planeta* (wyd. pol. 1965), Pamelii L. Travers *Mary Poppins* (wyd. pol. *Agnieszka otwiera drzwi* 1962), *Agnieszka w parku* (1963); Astrid Lindgren *Fizia Pończoszanka* (1961); Rene Gościnnego *Mikołajek* (wyd. pol. 1964); *Rekreacje Mikołajka* (wyd. pol. 1964); Tove M. Jansson W *Dolinie Muminków* (wyd. pol. 1964); *Lato Muminków* (wyd. pol. 1967). Artystyczna atrakcyjność tych dzieł (kontrastująca ze schematyzmem radzieckich socrealistycznych tekstów, których tłumaczenia jeszcze w 1951 roku stanowiły ponad 50% utworów kierowanych do dzieci i młodzieży polskiej), dostrzeżona została zarówno przez zwykłych czytelników, jak też przez krytyków, badaczy oraz przede wszystkim przez twórców polskiej literatury adresowanej do młodego czytelnika⁶.

Istotną częścią prozy lat 70. jest w dalszym powieść młodzieżowa. Realistyczne historie, odzwierciedlające problematykę młodzieńczych wzlotów i upadków przedstawiają Siesicka w powieściach *Katarzyna* (1972) i *Lukasz* (1972), Jurgielewiczowa w powieściach *Inna* (1975) i *Ważne i nieważne* (1971) oraz Domagalik w utworach *Marek* (1971) i *Irmina* (1974)⁷. Pisarze ci, kreując świat przedstawiony, skupiają uwagę czytelnika na psychologicznych uwarunkowaniach działań i zachowań bohaterów, nieznacznie tylko zarysowując topografię społecznych problemów – ograniczając przestrzeń działań bohaterów do najbliższego środowiska: domowego i rówieśniczego, które istnieją jakby w społecznej próżni.

W czytelnicznym odbiorze popularnością cieszyły się również powieści dla młodszych dziewcząt: *Karolcia* (1959) Marii Krüger, *Dziewczyna i chłopak, czyli heca na czternaście fajerek* (1960) Hanny Ożogowskiej oraz *Rozalka Olaboga* (1960) Anny Kamińskiej. Bohaterowie tych utworów nie przeżywają wprawdzie wielkich konfliktów, ale przebywając w różnych kręgach rówieśniczych, rodzinnych, szkolnych, odkrywają radość ze współbycia z drugim człowiekiem.

Pod koniec lat 50. oraz w latach 60. XX wieku dużą popularnością cieszyła się proza podróżnicza i podróżniczo-przygodowa. Pierwszy z wymienionych typów prozy tworzyli Alina i Czesław Centkiewiczowie, nadając swym utworom różne formy: zbeletryzowanej biografii (np. *Fridtjof, co z ciebie wyrośnie*, 1962), reportażu (np. *Na podbój Arktyki*, 1952; *Znowu na wyspie Niedźwiedziej*, 1954), albo powieści podróżniczej (np. *Tumbo z Przylądka Dobrej Nadziei*, 1964). Dużą popularnością cieszył się, zwłaszcza wśród chłopców, cykl powieści podróżniczo-przygodowych

⁶ Por. S. Frycie, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1945–1970*, Warszawa 1978, s. 242–252.

⁷ Por. J. Ługowska, *Kim jesteśmy czy dokąd zmierzamy – kilka refleksji o powieściach J. Domagalika*, „Studia o Sztuce dla Dziecka” 1992, z. 7, s. 46–53; por. też M. Bolińska, *Gra z konwencją źródłem zabawy twórcy i czytelnika. Janusz Domagalik „Pięć przygód detektywa Konopki”*, „Studia Filolog. Akademii Świętokrzyskiej”, t. 15, 2002, s. 141–162.

o Tomku Wilmowskim Alfreda Szklarskiego. Należy tu wymienić przede wszystkim powieści: *Tomek w krainie kangurów* (1957), *Przygody Tomka na Czarnym Łądzie* (1958), *Tomek na wojennej ścieżce* (1959). Tytułowy bohater w każdej (z dziewięciu) powieści całego cyklu, na tle szczegółowo zarysowanej egzotycznej przestrzeni geograficzno-kulturowej, przeżywał niezwykle przygody, wykazując się jednocześnie szlachetnym i prawnym charakterem, a także ogromną odwagą i wiedzą. Prozę podróżniczo-przygodową tworzył także Arkady Fiedler, a młodzi czytelnicy często sięgali po jego utwory, odnajdując w nich klimat „wielkiej przygody”. Główne tytuły jego książek to: *Nowa przygoda i Mały Bizon* (1952), *Gwinea* (1962), *Madagaskar, okrutny czarodziej* (1969).

W prozie sensacyjno-przygodowej mistrzami okazali się Edmund Niziurski w powieściach: *Księga urwisów* (1954), *Niewiarygodne przygody Marka Piegusa* (1959) i *Sposób na Alcibiadesa* (1964), Adam Bahdaj w powieściach: *Wakacje z duchami* (1962), *Uwaga! Czarny parasol* (1963), *Kapelusz za sto tysięcy* (1966) oraz Zbigniew Nienacki jako autor dziewiętnastotomowego cyklu powieści o Panu Samochodziku, wśród których można wymienić: *Skarb Atanaryka* (1960), *Wyspa złoczyńców* (1964), *Pan Samochodzik i Templariusze* (1966), *Księga strachów* (1967) i in. Ówczesni i późniejsi czytelnicy tych dzieł z zaciekawieniem śledzili losy bohaterów, tropiących szpiegów i dywersantów lub złodziei cennych, muzealnych eksponatów. Można w nich dostrzec wyraźnie, jak stopniowo zmieniała się też podstawowa funkcja schematu fabuły sensacyjnej w powieści przygodowej dla dzieci. Początkowo była ona postrzegana jako wykładnik powieści produkcyjnej (*Księga urwisów*), stanowiąc także czynnik waloryzujący świat bohaterów, w którym pozytywni tropiciele przeciwstawiani byli ideologicznym przeciwnikom – szpiegom i dywersantom. W okresie późniejszym ów schemat sensacyjnych zdarzeń służył nie tylko celom ludycznym, kompensacyjnym, ale również wychowawczym. Na tym tle zupełnie nowatorski charakter ma powieść Jerzego Broszkiewicza *Wielka, większa i największa* (1960).

Młodzieżowa powieść obyczajowa ostatnio intensywnie się rozwija. Wiele nowych utworów napisała Siesicka: *Chwileczkę Walerio* (1993), *Falbanki* (1994), *Wolalki* (1995), *Wachlarze* (1995) i *Dziewczyna Mistrza Gry* (1997). Autorka, podobnie jak w swej wcześniejszej twórczości, wnikliwie przedstawia problemy dojrzewających nastolatków, wszechstronnie określając motywację działań bohaterów, czemu dodatkowo sprzyja znaczne poszerzenie zakresu opisu tła społeczno-obyczajowego w jej książkach. Niezwykle interesującą powieścią okazała się *Dziewczyna Mistrza Gry*, w której wydarzenia ukazują zgubny wpływ gier *fantasy* na psychikę młodego człowieka. Ciekawe przekształcenia formalne proponuje Siesicka w książce pt. *Piosenka koguta*. Tutaj bohaterką i narratorką jest dojrzała kobieta, podejmująca w okolicznościach temu sprzyjających (urodziny ciotki) refleksję nad czasem, przemijaniem, wolnością i wewnętrznymi ograniczeniami człowieka.

Obyczajową powieść dla młodzieży tworzą także pisarki młodego pokolenia. Należy wymienić przede wszystkim Martę Fox z powieściami: *Batoniki Always miękkie jak deszczówka* (1994), *Agaton – Gagaton: jak pięknie być sobą* (1994), *Magda. doc* (1996), *Paulina. doc* (1997), a także z serią *Pierwsza Miłość*, w której wyróżniamy,

na przykład, powieści: *Zanim nadejdzie rozstanie* (1999) i *Do rana daleko* (1999). Ten rodzaj twórczości uprawiają także Ewa Przybylska w powieściach: *Dzieci z blokowiska* (1993), *Dotyk motyla* (1994), *Ptasi instynkt* (1995) i *Dzień kolibra* (1997), Ewa Nowacka w powieści *Wielkie kochanie, mała miłość* (1998), Beata Ostrowicka w utworze *Zła dziewczyna* (2005) oraz Anna Onichimowska w powieści *Żegnaj na zawsze* (1998). W wymienionych utworach przedstawiona rzeczywistość obejmuje również szereg najboleńszych zjawisk współczesnego świata, jak przedwczesna, niechciana ciąża (*Magda. doc, Wielkie kochanie, mała miłość*) czy agresja wśród blockersów (*Dzień Kolibra, Dzieci z blokowiska*). To odtabuizowanie przedstawionego świata w powieści dla młodzieży, (które rozpoczął w 1994 roku Tomka Tryzna powieścią *Panna Nikt*), jest przeprowadzane za pomocą różnych artystycznych formuł, niestety jednak nie zawsze udanych.

W powieści młodzieżowej zjawiskiem niezwykle okazał się cykl *Jeżycjada* Małgorzaty Musierowicz⁸, którego pierwszy tom pt. *Szósta klepka* został wydany w 1978 roku. Ostatnio ukazał się kolejny pt. *Żaba*, w przygotowaniu zaś jest już siedemnasty tom o intrygującym tytule *Czarna polewka*. Dzieło to cieszy się niezmiennym, ogromnym powodzeniem zarówno wśród młodzieży, jak też wśród dorosłych czytelników, stając się międzypokoleniową, rodzinną lekturą. Musierowicz, podobnie jak inni twórcy literatury obyczajowej, z dużą wnikliwością kreuje w swych powieściach psychologiczne portrety młodych i dorosłych członków rodziny Borejków, umiejscawiając ich w Jeżycach – jednej z dzielnic Poznania. Autentyzm zarysowanej przestrzeni społeczno-obyczajowej, rejestrującej przemiany polityczne i kulturowe polskiej rzeczywistości (na przykład powieść *Opium w rosole* odnosi się do stanu wojennego, a powieść *Pulpecja* do programu powszechnej prywatyzacji), kreującej interesujące postaci rodziny Borejków – młodych, przeżywających swoje pierwsze miłości, życiowe zwycięstwa i porażki oraz obraz rodziny, w której panuje miłość, lojalność i odpowiedzialność, realizującej się w codziennej rzeczywistości – to zapewne nie wszystkie powody tak wielkiej popularności *Jeżycjady* jako sagi rodzinnej, twórczo rozwijającej schematy powieści-rzeki, powieści inicjacyjnej, powieści obyczajowej.

W literaturze dla dzieci i młodzieży lat 60. XX wieku dziełami szczególnie wartościowymi – nowatorskimi pod względem wykorzystanych konwencji artystycznych i śmiałości aksjologicznego przekazu były utwory: *Wielka, większa i największa* (1960) Jerzego Broszkiewicza, *Cyryl, gdzie jesteś?* (1962) Wiktora Woroszyńskiego oraz *Wio! Leokadio* (1965) Joanny Kulmowej. Broszkiewicz w swej powieści odszedł całkowicie od konwencji realistycznej. Efektownie połączył poetykę baśni z powieścią fantastyczno-naukową, nadając w ten sposób schematowi powieści sensacyjno-przygodowej zupełnie nowy charakter – przypowieści o człowieku jako istocie odpowiedzialnej za losy świata. Również eksperymenty Woroszyńskiego w powieściowej formie (symultaniczność wątków, alegoryczność i symboliczność w kreacji postaci) przyniosły niezwykle ciekawe artystycznie efekty w postaci powieści fantastycznej

⁸ K. Heska-Kwaśniewicz, *Jak kwitnie kalafior (Małgorzaty Musierowicz cykl Jeżycjada)*, „Guliwer” 2002, nr 3, s. 32–37.

adresowanej do młodego i dorosłego czytelnika. Woroszyłski, kreując przedstawiony świat wielopoziomowo, wpisywał weń dyskusje natury filozoficznej, estetycznej, a nawet politycznej, które od razu odczytywane były przez dorosłego czytelnika, dla młodego odbiorcy zaś cała opowiedziana słowem i obrazem historia stawała się wielką przygodą o głębokim moralnym przesłaniu, optymistycznej wierze w sens walki ze złem. Tę eksperymentalną formułę powieści dla dzieci i młodzieży w latach 60. XX wieku zapoczątkowuje również Kulmowa powieścią *Wio! Leokadio*, przygotowując dobry grunt do rozwoju nowoczesnej fantastyki dziecięcej i młodzieżowej w następnych dziesięcioleciach.

Z dużą radością przyjęli czytelnicy pierwszy polski komiks autorstwa Henryka Jerzego Chmielewskiego, pt. *Tytus, Romek i Atomek*, który zaczął się pojawiać na łamach czasopisma „Świat Młodych”, stając się lekturą małych, nastoletnich, a nawet – dorosłych czytelników. Z czasem sztukę komiksu rozwijać będą: Tadeusz Baranowski, Szarlota Paweł, Janusz Christa i Grzegorz Rosiński. Dla małego czytelnika historię *Przygód Gapiszona* obrazem i słowem tworzy Bohdan Butenko, zaciekawiając i bawiąc odbiorców dowcipem, komizmem słownym i sytuacyjnym.

Fantastyka literacka i baśń

Ważną część prozy ostatniego półwiecza stanowi literatura fantastyczna, jej nurt fantastyki oraz baśń, z różnorodnymi przekształceniami gatunkowymi, bajeczka dziecięca, baśniowa tradycja literacka⁹, nowoczesna baśń¹⁰, a także opowieści typu *fantasy*¹¹.

Rodzimą fantastykę literacką omawianego okresu wzbogacają początkowo pisarze starszego pokolenia (Hanna Januszewska, Ewa Szelburg-Zarembina, Czesław Janczarski, Helena Bechlerowa, Wanda Chotomska, Tadeusz Śliwiak, Maria Zdzitowiecka), kierując do młodego czytelnika zbiory baśni opartych na folklorze ludowym. Można tu wymienić, na przykład *Bajki* Januszewskiej (1975), adaptacje klasycznych bajek i opowiadania fantastyczne Szelburg-Zarembiny *Bardzo dziwne opowieści* (1974) oraz na przykład bajeczki „dziecięce” Bechlerowej *Otwórz okienko* (1970), *Wesołe lato* (1971), *Na pomoc* (1988), Wandy Chotomskiej *Leonek i lew* (1976), *Karetka z piernika* (1988), *Smok ze Smoczey Jamy* (1989) oraz bajki Śliwiaka *Imieniny pana fleta* i Zdzitowieckiej *Od wiosny do wiosny*. W niektórych adaptacjach klasycznych wątków baśniowych widoczne są także przekształcenia fabularne, służące do-

⁹ Na przykład: Andersen – *baśń wobec świata. Materiały z sesji literackiej*, Gdańsk 1995.

¹⁰ Por. J. Ługowska, *Baśnie nie-baśnie Astrid Lindgren*, „Świat Psychoanalizy” 1996, nr 2, s. 119–127; por. też G. Leszczyński, „*Bracia Lwie Serce*” Astrid Lindgren czyli *Szukanie Światła*, Kraków 2000; por. też M. Oziewicz, *Lewisa wizja demokracji i zagrożenia. Totalitaryzmem. O politycznym wymiarze „Opowieści z Narnii”*, „Terazniejszość. Człowiek. Edukacja” 2002, nr 2, s. 35–53 i in.

¹¹ Por. A. Smuszkiewicz, *Na tropach fantasty*, „Sztuka dla Dziecka” 1990, nr 1–2, s. 10–14 i in.

rażnym ideologicznym celem, w *Baśni o Kopciuszku* w wersji Szelburg-Zarembiny, która w scenie końcowej opowieści nakazuje Kopciuszkowi zamiast królewicza wybrać szewczyka, co jednoznacznie ma sugerować czytelnikowi, że najważniejszą w życiu wartością ma być przede wszystkim praca, a nie miłość.

Awangardowy nurt fantastyki dla dzieci i młodzieży, zapoczątkowany w latach 60. przez Woroszylskiego, Broszkiewicza i Kulmową, w latach 70. i 80. XX wieku współtworzą, między innymi, Marta Tomaszewska i Maciej Wojtyszko. Tomaszewska jeszcze w 1968 roku zaproponowała młodemu czytelnikowi niesamowitą podróż z Agnieszką – bohaterką powieści pt. *Omijajcie wyspę Hula*. Dzięki tej niewiarygodnej eskapadzie w Wielki Świat dziewczynka zmienia się; z dumnej, pełnej pychy istoty staje się osobą wrażliwą, chętną pomagać innym. Schemat podróży wykorzystana więc Tomaszewska do skonstruowania powiastki edukacyjnej, w której jednak przesłanie wychowawcze nie jest kierowane wprost, lecz poprzez kreację ciekawej historii. W kolejnej powieści – *Podróż do krainy Om* (1979) – autorka ponownie czyni podróż wzorcem fabulacji, ale o całkiem innych celach. Chłopiec o przydomku Piórko (tak lekki, że porywa go wiatr) trafia do krainy Om, zamieszkiwanej przez kamienioludków, żyjących w terrorze władzy i własnych słabości. I właśnie Piórko pomaga biednym, skrzywdzonym przedstawicielom wyzwolenczego ruchu wyswobodzić się spod jarzma okrutnej władzy. Dzięki tak wykreowanej rzeczywistości utwór nabiera cech alegorycznej opowieści, inaczej odczytywanej na poziomie dziecięcym, a inaczej na młodzieżowym. Opowieść ta jest pochwałą życia, wolności i indywidualnej mocy człowieka, opierającej się nie na fizycznej sile (czego dowodzi przykład Piórka), lecz na prawym charakterze i odpowiednich – zorientowanych na dobro – wyborach. Z kolei zaś dla dorosłego odbiorcy przełomu lat 70. i 80. XX wieku, historia o kamienioludkach była wielką satyrą na rządy totalitarne, czyniące świat kamienną pustynią. Paraboliczny charakter ma także kolejny utwór Tomaszewskiej pt. *Pan Tu i Pan Tam* (1986). Główne postaci tej historii są mocniej osadzone w rzeczywistości niż Piórko. Bohaterowie *Podróży do krainy Om*, którzy próbują odzyskać utraconą przez babcię portmonetkę, podobnie jak Piórko też przeżywają nadzwyczajne chwile. Jednakże losy ich zostały przez Tomaszewską poprowadzone inaczej, bo w sposób przewrotny. To właśnie w chwili zwątpienia i załamania przychodzi ocalenie, a dzieci odzyskują swój skarb (portmonetkę) i to nie dzięki swoim zasługom. Tak więc historia Ewy i Wacka zyskuje wymiar alegorii ludzkiego losu – nie do końca odgadnionego.

Zupełnie inny charakter mają fantastyczne opowieści pisane przez Macieja Wojtyszkę, np. *Antycyponek* (1975), *Bromba i inni* (1975), *Tajemnica szyfru Marabuta* (1977), *Trzynaste piórko Eufemii* (1977), *Saga rodu Klaptunów* (1981) oraz *Sekret wróżki* (1985). Świat fantastycznej imaginacji tych utworów niewątpliwie bliski jest cyklowi powieści o Muminkach Tove M. Jansson¹². Ich bohaterowie – stwory zwie-

¹² Por. J. Ługowska, *Negatywni bohaterowie cyklu Tove Jansson wobec tradycyjnego wzorca baśni dla dzieci*, [w:] *Świat Muminków. Materiały z sesji literackiej*, Gdańsk 1995, s. 57–66; por. też K. Krasoń, *Antropomorfizowany obraz interakcji jako literacka propedeutyka więzi*, [w:] *Sezanie, otwórz się! Z nowych badań nad literaturą dla dzieci i młodzieży w Polsce i za granicą*, red. A. Baluch i K. Gajda, Kraków 2001, s. 110–123.

rzkształtne i antropomorfizowane (Bromba, Prztymulce, Glusie, Gżdacze, Utopce) – biorą udział często w nieprawdopodobnych, purenonsensownych zdarzeniach. Wyraźnie więc widać w nich, że w kreacji przedstawionego świata autor wykorzystuje kategorie groteski, komizmu, by ujawnić ludzkie wady, a także, niekiedy, absurdalność ludzkich działań. Wojtyszko bawi też swoich czytelników nie tylko humorem sytuacyjnym i słownym (liczne neologizmy, zabawy słowem), ale także bezpośrednim obrazem, widocznym na przykład w utworze pt. *Trzynaste piórko Eufemii*, który jest udaną próbą połączenia fantastycznej opowieści z komiksem.

W nowoczesnej fantastyce literackiej dla dzieci i młodzieży z lat 70. i 80. XX wieku widoczne jest zróżnicowanie gatunkowe, stylistyczne i funkcjonalne. Z jednej strony pojawiły się utwory, w których świat przedstawiony jest mocno zakotwiczony w tradycji literackiej, a jednocześnie kreowany z perspektywy dziecka, z uwzględnieniem najczęściej kategorii komizmu czy tragizmu. Z drugiej zaś pojawiają się teksty, których autorzy z awangardowej formuły balansowania między imaginacją dziecięcą a oniryczną bądź fantastyczno-naukową a baśnią uczynili podstawę kreacji swych fantastycznych światów (opowieści fantastyczne Tomaszewskiej, Wojtyszki), stanowiących jednocześnie formę przekazu parabolicznych znaczeń. Tym samym więc poszerza się krąg adresatów tych tekstów, mogą je bowiem czytać zarówno dzieci, jak i ich rodzice. Każdy z nich, „uwiedziony” w inny sposób – poprzez humor czy groteskę, absurd, aluzję, literacki kostium – odnajdzie tam swój własny świat. Najważniejsze w nich jednak jest to, że w tych różnorodnych ujęciach fantastycznej historii nie zmieniała się jej funkcja. Świat fantastycznej kreacji nadal spełnia swój najważniejszy cel, a będąc „elementarzem człowieczych prawd”¹³, służy młodemu czytelnikowi nie tylko do porządkowania własnych doświadczeń, świata wewnętrznych doznań i emocji, ale także do kształtowania etycznego wymiaru w postrzeganiu świata i ludzkich działań. Dzięki takiej lekturze młody czytelnik wraca do realnej rzeczywistości „przemieniony” – mocniejszy, mądrzejszy i zdolny do pokonywania trudów codziennego życia.

Przedstawicielami nowego pokolenia twórców literatury fantastycznej są przede wszystkim: Papuzińska, Tomaszewska i Wojtyszko. Zmienili oni zupełnie strategię porozumienia z czytelnikiem, wykorzystując motyw nowoczesnej baśni oraz opowieści typu *fantasy* jako literackich matryc budowania różnych sensów. Nowoczesną baśnią opowieść dla młodego czytelnika tworzy Papuzińska, na przykład w utworach: *Agnieszka opowiada bajkę* (1970) i *Wędrowcy* (1983), a także baśnią trylogię, pt. *Rokiś* (1988). *Wędrowcy* to baśniowa opowieść, w której świat realny (domowa, miejska rzeczywistość) łączy się ze światem nieprawdopodobnym, wciągając czytelnika w iluzję współuczestniczenia w obu jednocześnie. Oś fabularną stanowią w tym utworze przygody rodzeństwa Agnieszki i Antosia, dla których zwyczajne, choć w przedwzględilnym, a więc nadzwyczajnym czasie, wyjście do sklepu, dzięki tajemniczemu przedmiotowi – złotemu kluczykowi, przekształca się w niesamowitą wyprawą do wsi o symbolicznej nazwie Błędnica. W tym nowym świecie mali bo-

¹³ B. Bettelheim, *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*, przekł. D. Danek, Warszawa 1985.

haterowie są świadkami cudu narodzin dziecka, odkrywając jednocześnie prawdę, że cudowność tkwi również w tej szarej, domowej rzeczywistości, do której czym prędzej pragną powrócić.

Ciekawą pod względem rozwiązań narracyjnych, kompozycyjnych i językowych okazała się trylogia baśniowa pt. *Rokiś*. Tytułowy bohater – mały wierzbowy diabełek – zamieszkał w domu Kasi. Dziewczynka zaprzyjaźniła się z nim, a nazywając go Rokisiem, ujawniła tę szczególną – dziecięcą optykę spojrzenia na świat, w której wszystko, nawet personifikowane zło (Rokita – diabeł mówi, myśli i zachowuje się jak dziecko) daje się obłaskawić, stając się doskonałym kompanem przygód i przyjaciele. Papuzińska, kreując świat literackiej baśni, świetnie wykorzystuje równocześnie tradycję i nowoczesność. Wykreowana przez nią rzeczywistość, zawierająca nie tylko szereg tradycyjnych motywów (topos wędrowki, przedmioty magiczne, obecność dwóch równoległych światów), ale także realia codziennej rzeczywistości (rodzina, dom, najbliższe i dalsze otoczenie), często ujmowana jest z punktu widzenia małego człowieka, co uatrakcyjnia sam tekst, czyniąc go bliskim młodemu odbiorcy. Baśnie Papuzińskiej umożliwiają czytelnikom przeżywanie wraz z bohaterami niezwykłych przygód, uczą również, jak radzić sobie w codziennej rzeczywistości, pokonywać trudności i rozwiązywać problemy, a jednocześnie umacniają w małym czytelniku przekonanie o nienaruszalnej zasadzie zwycięstwa dobra nad złem.

Artystycznie cenne przekształcenie gatunkowe bajki zaproponowała młodym czytelnikom Januszewska w zbiorze pt. *Bajki o czterech wiatrach* (1978). Autorka umieściła bowiem bohaterów nie w miejscach cudownych, lecz w realiach Polski, nie w bajkowym, ale w historycznym czasie, osiągając przez to cudowną (fantastyczne wydarzenia) i swojską zarazem czasoprzestrzeń. Bajki Januszewskiej, pełne imaginacji, pokazywały piękno polskiego krajobrazu i polską historię, zachęcając w ten sposób młodego czytelnika do poznawania ojczystych dziejów. Artystyczne, poznawcze, ludyczne i wychowawczo-edukacyjne walory utworów Januszewskiej zostały docenione wpisem *Bajek o czterech wiatrach* na Listę Honorową im. J.Ch. Andersena.

Mistrzyniami bajeczki dziecięcej okazały się natomiast Bechlerowa oraz Chotomska, kreując miniaturowe historyjki, scenki dramatyczne, których bohaterowie (upersonifikowane rośliny, zwierzęta, zabawki, przedmioty) bawią się (Chotomska, *Dzidka i Kitka*; Bechlerowa, *Na pomoc*), wędrują (Bechlerowa, *Wesołe lato*), poznają nową przestrzeń (Bechlerowa, *Otwórz okienko*). Dużą popularnością wśród młodszych czytelników cieszyły się też bajki Chotomskiej, będące artystycznymi adaptacjami legend i podań ludowych.

Baśniową tradycję literacką rozwijają również Piotr Wojciechowski w utworach: *Lew koloru marchewki* (1971), *Gdyby...* (1973), *Zdobywcy orzechowego tortu* (1975) i *Wiatr schwytyany w lustro* (1984), Alfred Grafowski w utworze pt. *Przygody skrzata Wiercipiętka* (1987) oraz Zbigniew Żakiewicz w baśniach, pt. *Ostatni rejs „Grubego Jana”* (1975), *Opowieści z Bajkolandii* (1981), *Kraina sto piątej tajemnicy*, *Latarnia dziadka Utopka* (1987) i *Straszne dzieci* (1979).

Nurty i tendencje w prozie młodzieżowej ostatnich lat

Do dzieł światowej literatury dla dzieci i młodzieży, tłumaczonych i wydawanych w latach 90. XX wieku należą między innymi utwory Josteina Gaardera: *Świat Zofii* (wyd. pol. 1995), *Przepowiednia Dżokera* (wyd. pol. 1996), *Tajemnica Świąt Bożego Narodzenia* (wyd. pol. 1996), *Hej! Czy jest tu kto?* (wyd. pol. 1996), *W zwierciadle niejasno* (wyd. pol. 1998); powieści i opowiadania Roalda Dahla: *Państwo Głuptakowie* (wyd. pol. 1989), *Wielkomilud* (wyd. pol. 1991), *Wspaniały pan Lis* (wyd. pol. 1992), *Matylda* (wyd. pol. 1996), *Charlie i fabryka czekolady* (wyd. pol. 1997) oraz dzieło niemieckiego pisarza Janoscha – *Ach, jak cudowna jest Panama* (wyd. pol. 1992) i francuskiej pisarki Catherine Clément *Podróż Teo* (wyd. pol. 2000), a także wielotomowa powieść fantastyczna Joan K. Rowling: *Harry Potter i Kamień Filozoficzny* (wyd. pol. 2000), *Harry Potter i Komnata Tajemnic* (wyd. pol. 2000), *Harry Potter i Wąż i Azkabanu* (wyd. pol. 2001), *Harry Potter i Czara Ognia* (wyd. pol. 2001), *Harry Potter i Księżę Półkrwi* (2006).

Książka norweskiego prozaika i eseisty Gaardera pt. *Świat Zofii* zyskała ogromną popularność wśród czytelników – przetłumaczona na 41 języków, była najchętniej kupowaną książką na świecie w roku 1995. Wartość artystyczna tego czytelniczego fenomenu literackiego została potwierdzona przez krytyków i badaczy, dostrzegających w utworze sukces: łączenie w dziełach problemów natury filozoficznej, psychologicznej i religijnej, odkrywanie dziejów filozofii i chrześcijaństwa w atrakcyjnej formie – dialogu myśli. Szczególnie istotne są osiągnięcia w formule narracji, która uzyskuje efekt swoistej dialogowości – tak na planie przedstawionego świata, na przykład: zestawienia różnych tez filozoficznych lub postaw etycznych, jak i ukształtowania językowego, na przykład w postaci bezpośrednich zwrotów do czytelnika. Dzieło Gaardera, łącząc w sobie opis filozoficzny z opisem literackim¹⁴, staje się dziełem szczególnie otwartym na każdego czytelnika, który stawia sobie fundamentalne pytanie o sens i cel ludzkiego życia, relacje między dobrem i złem. Najważniejsza jednak dla czytelnika jest atmosfera filozoficznego przesłania, płynąca z literacko-filozoficznej uczy Gaardera – o mocy dobra i miłości w kształtowaniu mentalnej i uczuciowej więzi między ludźmi na przestrzeni wieków. Ze światem filozofii zapoznaje młodego odbiorcę również Catherine Clément w dziele pt. *Podróż Teo*¹⁵.

Zupełnie inny charakter ma czytelniczny fenomen powieściowy o Harrym Potterze, pisany przez Joan K. Rowling¹⁶. Kolejne tomy ukazują świat fantastyki z pogranicza baśni, legendy i niekończących się fabuł elektronicznych gier. Błyskotliwie

¹⁴ Por. M. Przełęcki, *Wartości poznawcze wypowiedzi literackich i filozoficznych*, [w:] *Wypowiedź literacka a wypowiedź filozoficzna*, red. K. Bartoszyński, Warszawa 1992, s. 45.

¹⁵ Por. J. Ługowska, *Wokół podróży Teo*, [w:] *Kultura literacka dzieci i młodzieży u progu XXI stulecia*, red. J. Papuzińska i G. Leszczyński, Warszawa 2002, s. 185–193.

¹⁶ Por. J. Ługowska, *Tajemnicza historia Harry'ego Pottera*, Acta Universitatis Wratislaviensis „Literatura i Kultura Popularna” X, 2002, s. 77–90; por. też M. Jedliczko-Malik, *Harry Potter i pytania Antygony*, „Polonistyka” 2004, nr 2, s. 24–28.

zarysowana akcja, zaskakujące wydarzenia, na przykład: pojedynek na czary, bankiet umarłych, szczegółowe opisy miejsc, przedmiotów, jak choćby intymny dziennik w charakterze lustra, i najważniejsza w tym świecie – magia, dzięki której sierota, słabeusz czy pechowiec może na chwilę stać się bohaterem – to wszystko sprawia, że powieść szybko wciąga małego i dużego czytelnika. W fantastycznym świecie, wykreowanym przez Rowling, czytelnik chce przebywać, by walczyć z Potężnymi Mocami. O sukcesie w tej walce decydują jednak nie tyle sprawności, umiejętności czy cechy charakteru postaci, lecz posiadanie magicznej mocy.

Fantastyka Rowling to świat, w którym przebywanie nie przygotowuje odbiorcy do uczestnictwa w realnym świecie. Wręcz odwrotnie: ta rzeczywistość, prozaicznej codzienności jest waloryzowana ujemnie, gdyż pozbawiona magii, pełna Mugoli nie jest życiowym światem, w którym bez wewnętrznego wysiłku, za pomocą magii, wszystko można osiągnąć. Lektura cyklu powieściowego o Potterze sprzyja więc kształtowaniu w świadomości czytelnika postawy izolacyjnej, co na pewno nie wpływa korzystnie na jego wewnętrzny rozwój.

Kontrowersje budzi, szczególnie wśród pośredników literatury dla dzieci i młodzieży – rodziców i wychowawców – twórczość Roalda Dahla, ze względu na odwoływanie się do takich aspektów kultury dziecięcej, jak profanacja, obsceniczność, deformacje językowe, krytyka procesów i instytucji wychowawczych – rodziny, szkoły¹⁷. Jednakże do czytelnicznych bestsellerów należy jego powieść *Matylda* (1996). W utworze tym kreacja całego świata służy przede wszystkim ukazaniu obłudy i fałszu rzeczywistości stworzonej przez dorosłych – uczestników konsumpcyjnego świata.

W innym kręgu tematycznym i gatunkowym mieszczą się utwory: *My, dzieci z dworca ZOO* (wyd. pol. 1997) autorstwa niemieckich dziennikarzy Kai Hermann i Horsta Riecka oraz *W ślepych zaułku wolności* (2005) Jany Frey. Pierwszy z tych utworów przedstawia świat młodocianych narkomanów, pokazując psychiczne i fizyczne wyniszczenie uzależnionej dziewczyny – Christiane Very Felscherinow, w drugim zaś autorka podejmuje problem dzieci ulicy – na przykładzie losów czternastoletniej Sofii widzimy, w jaki sposób świat patologii (prostytycji i narkomanii) wciąga, odrzuca przez rodzinę, nastolatkę.

We współczesnej polskiej prozie młodzieżowej intensywnie rozwijają się przede wszystkim: powieść obyczajowa, powieść *fantasy* oraz powieść sensacyjno-przygodowa¹⁸.

Wśród autorów uprawiających ten gatunek prozy na uwagę zasługuje Edmund Niziurski – autor powieści sensacyjno-przygodowej tworzonej dla młodzieży w latach 90. ubiegłego wieku. Niziurski dedykuje młodemu pokoleniu powieść pt. *Przygody*

¹⁷ M. Zając, *Konspirując z dziećmi przeciw dorosłym – Roald Dahl i jego twórczość*, [w:] *Kultura literacka dzieci i młodzieży u progu XXI wieku*, s. 136.

¹⁸ Por. J. Ługowska, *Stereotypowe elementy struktury powieści dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Literatura popularna, folklor, język*, t. 1, red. W. Nawrocki i M. Soliński, Katowice 1981, s. 43–52; por. też A. Martuszevska, *Opowiadanie i opis w strukturze powieści popularnej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1992, nr 1423, s. 3–14; por. także eadem, *Niektóre problemy dynamiki rozwoju literatury popularnej*, „Ruch Literacki” 1991, nr 1/3, s. 47–57; zob. też A. Matuszewska, J. Pyszny, *Romanse z różnych sfer*, Wrocław 2004.

Bąbla i Syfona (1993). Stanowi ona początek trylogii, w której kolejnymi utworami są: *Bąbel i Syfon na tropie* (1994) oraz *Największa przygoda Bąbla i Syfona* (1999). Jest to historia przygód kilku uczniów, u których życiowa pasja rozwiązywania detektywistycznych zagadek łączy się z wewnętrzną chęcią pomagania innym, potrzebującym ludziom. Fabuła w tej powieści nie ma więc charakteru wyłącznie ludycznego. Kolejne wydarzenia, choć na zewnątrz układają się w ciąg detektywistyczno-zabawowej fabuły, dzięki bohaterom, którzy uczestniczą w nich ze szlachetnych pobudek, nabierają empatycznego zabarwienia. W konsekwencji zmienia się więc charakter i funkcja takiej powieściowej fabuły. Przygoda uczniów–detektywów, niby bawiących się ze światem, przekształca się w wielką, emocjonalno-poznawczą misję „boksowania się z niedobrą rzeczywistością”. Raz będzie to złapanie złodzieja, innym zaś razem wyłapanie członków gangu, wyludzającego strachem i siłą od uczniów pieniądze (*Przygody Bąbla i Syfona*), lub rozprowadzającego w szkole narkotyki (*Największa przygoda Bąbla i Syfona*). Za każdym jednak razem swoim działaniem bohaterowie bardzo chcą przywrócić naruszoną harmonię w otaczającym świecie. Zaslugą Niziurskiego – mistrza literackiego suspensu – jest to, że w ostatnich powieściach, wchodząc w rolę iluzjonisty¹⁹, wychowawcy, a przy tym osoby obdarzonej empatią, przedstawia bardzo bolesne zjawiska współczesnej szkoły za pomocą ludyczno-empatycznej fabuły, osiągając dzięki temu efekt zabawy, wzruszenia ludzkich serc oraz poruszania ich sumień.

Fantastykę powieściową twórczo rozwijała również Dorota Terakowska, której dzieła, popularne wśród młodzieży i dorosłych, zyskały też uznanie w oczach krytyków i badaczy. Należą do nich: książka wpisana na listę lektur szkolnych *Władca Lewawu*, uznane za Bestseller Dziecięcy – *Lustro pana Grymsa* oraz wpisana na Honorową Listę im. J.Ch. Andersena – *Córka czarownic*. Artystyczny sukces baśniowych propozycji Terakowskiej polega na wykorzystaniu w kreowaniu rzeczywistości realizmu magicznego i głębokiej symboliki, która stanowi w czytelniczym odbiorze partyturę emocjonalno-poznawczych procesów istotnych w dojrzwaniu, odkrywaniu własnego „ja” (nie tylko przez nastoletniego czytelnika) oraz na efektownym połączeniu w jednym dziele schematów fabularnych charakterystycznych dla powieści inicjacyjnej i psychologicznej.

Współczesna powieść dla młodzieży jest mocno osadzona we współczesnej rzeczywistości. Powieściopisarze mówią zarówno o doraźnych, jak też uniwersalnych problemach młodzieży, za pomocą realistycznej bądź fantastycznej fikcji. Na skutek różnych procesów dochodzi do znacznych przemian w formułach gatunkowych i konstrukcjach bohaterów. Różnicują się również znacznie strategie porozumienia między twórcą a czytelnikiem. Współczesna młodzież polska często sięga po literaturę ogólnego obiegu, na przykład po powieści Williama Whartona, Paula Coelho, Andrzeja Sapkowskiego i Stanisława Lema.

¹⁹ G. Skotnicka, *Przygoda w powieściach dla dzieci i młodzieży E. Niziurskiego. Rodzaje, struktura, funkcje*, [w:] *Edmund Niziurski. Materiały z sesji w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Kątny i J. Paclawski, Kielce 1996, s.66.

Obieg czytelnicy prozy dla dzieci i młodzieży

W opisie prozy dla młodego czytelnika należy uwzględnić takie problemy, jak: ustrojowy, komunikacyjny i metodologiczny przełom 1989 roku, zjawiska socjologiczne na rynku czytelnicy, nowoczesne środki komunikacji na użytek literatury, propagowanie czytelnicy i promowanie książki oraz problematykę badawczą nad literaturą dla młodego pokolenia jako czynnika (w procesie sprzężenia zwrotnego) po części stymulującego jej rozwój.

Dla pełnego zrozumienia rozwoju literatury dla młodego adresata, należy zauważyć znaczące zmiany ustrojowe, jakie miały miejsce w naszym kraju na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Wieloaspektowy przełom 1989 roku²⁰ wpłynął nie tylko na literaturę ogólnego obiegu, lecz również na prozę kierowaną do dzieci i młodzieży. Ten wpływ przejawiał się w innym niż dotąd sposobie jej istnienia, artystycznego ukształtowania oraz preferowanych wartości i funkcji, jakie ma spełniać.

Wprowadzenie reguł wolnego rynku w edycji książek przyniosło wiele pożądaných i natychmiastowych efektów, ożywiających i przywracających normalność obiegu wydawniczego. Dostrzegalne stało się więc zjawisko sprywatyzowania wydawnictw państwowych i znaczne poszerzenie oferty książek adresowanych do dziecięcego i młodego czytelnika również o te pozycje, które w okresie PRL-u nie mogły być publikowane. Były to takie pozycje, jak: Ewy Ostrowskiej *Bohaterski Miś, czyli przygody pluszowego niedźwiedzia na wojnie, dla dzieci od lat 10 do 100*, Kornela Makuszyńskiego *Uśmiech Lwowa*, Haliny Zakrzewskiej *Dzieci Lwowa*.

Biblioteka Narodowa dokonała szeregu wznowień w III serii wydawniczej Biblioteki Narodowej dla Młodzieży, która w zamierzeniu miała publikować twory o trwałej wartości literackiej, stanowiące „idealną bibliotekę młodego człowieka”. Wznowiono więc dzieła klasyki prozy dziecięcej, między innymi Janusza Korczaka *Kiedy znów będę mały*, Selmy Lagerlöf, *Cudowna podróż*, Frances H. Burnett, *Tajemniczy ogród*. Opublikowano również twory dotąd niewydawane: Marka Twaina *Pamiętnik Adama i Ewy*, Williama Faulknera *Niepokonane*.

Należy też wspomnieć o nowo powstałych wydawnictwach, oficynach prywatnych, często specjalizujących się w publikowaniu prozy dziecięcej i młodzieżowej, oferujących teksty o atrakcyjnej szacie graficznej i wysokim poziomie sztuki ilustracyjnej. Pojawiły się tzw. książki zabawki, oddziałujące na najmłodszych czytelników dźwiękiem, barwą, ruchem. Wprawdzie książki w formie zabawek wydawane były na początku lat 50. XX wieku przez Naszą Księgarnię²¹, jednak nie była to jeszcze tak wielotworzywowa zabawka, jak ta z lat 90.

Młodzieżowemu i dziecięcemu czytelnikowi zaproponowano także różne, atrakcyjne serie wydawnicze, dzięki którym mógł się lepiej zorientować w bogactwie czytelnicy oferty. Jako przykład można podać *Niezapomniane Książki Dzieciństwa*

²⁰ E. Balcerzan, *Poezja polska XX wieku*, „Teksty Drugie” 1995, s. 35.

²¹ *Kultura literacka w przedszkolu*, red. S. Frycie i I. Kaniowska-Lewańska, cz. I, Warszawa 1982.

– wyd. Votum w Warszawie; *Biblioteka Światowej Literatury* – wyd. Siedmioróg z Wrocławia, *Wokół Nas* – wyd. Siedmioróg z Wrocławia, *Powieść – dla Dziewcząt*, seria Z Jabłuszkciem, wyd. Novus Orbis z Gdańska.

Wprowadzenie zasad wolnego rynku spowodowało również zjawiska negatywne procesu wydawniczego. Fakt, że książka zaczęła być przez niektórych wydawców traktowana wyłącznie w kategoriach marketingowych, wpłynął na obniżenie jej poziomu artystycznego i zmianę podstawowych funkcji. Powstają więc teksty o efektywnej szacie graficznej, przyciągającej wprawdzie uwagę najmłodszego czytelnika i jego trochę bezradnych rodziców, które jednak nie zawsze reprezentują wartości istotne dla głębszego rozwoju dziecka. Można te uwagi odnieść także do prozy dziecięcej i młodzieżowej.

Warto też zauważyć, zwłaszcza na przestrzeni ostatnich lat, dwa istotne zjawiska; występują one wprawdzie w dziecięcej i młodzieżowej literaturze światowej, ale mają też istotny wpływ na rozwój literatury w Polsce. Pierwsze z nich polega na tym, że pojawiają się na rynku wydawniczym marketingowe fenomeny²², jak na przykład książki z serii *Harry Potter*, wpływające w sposób wręcz niesłychany na kształtowanie gustów i wzorów literackich młodego polskiego czytelnika. Drugie zaś polega na tym, że w prozie dla młodzieży widać wyraźną tendencję (jakże zgubną w konsekwencji dla młodego czytelnika dopiero kształtującego swój światopogląd) do kreowania przedstawionego świata wyłącznie poprzez autora o kompleksie mentora²³, całkowicie utożsamiającego się ze światem młodego człowieka, często już porażonego nihilizmem młodzieńczego buntu, utwierdza go w tej postawie, nie dając szansy wyboru innej, poza tą już przyjętą postawą – sceptycyzmu i relatywizmu. Taka kreacja może oznaczać nową strategię porozumienia między twórcą literatury dla młodzieży a jej odbiorcą; pisarz nie chce pomóc czytelnikowi w trudnej sztuce budowania własnego ja, lecz chce go utwierdzić w przekonaniu, że świat nie oczekuje od niego żadnego wysiłku, a życie to nieustanna gra. Przyjęcie takiej strategii w literaturze dla dzieci i młodzieży to swoista antypedagogika, kształtująca permissywną postawę u nastolatka, który początkowo literaturę, a potem relacje z drugim człowiekiem kształtować będzie tylko w kategoriach gry, handlu i zabawy.

Nowoczesne środki komunikacji (komputer, Internet) – paradoksalnie poszerzyły i zarazem ograniczyły krąg czytelniczy. Dzięki Internetowi młody człowiek może przeglądać katalogi książek niemal wszystkich bibliotek świata, może je kupować nie ruszając się z domu, może publikować w sieci własne teksty. Jako użytkownik specyficznych gier fabularnych jest również ów młody człowiek jednocześnie „twórcą”, odbiorcą i uczestnikiem fabularnego świata. Niestety, często ten użytkownik sieci zadowala się wyłącznie obrazem, którego czytanie przecież nie wymaga żadnego wysiłku. Aby przeciwdziałać tej czytelniczej ociążałości, przejawiającej się m.in. obniżeniem stopnia umiejętności czytania ze zrozumieniem, powstają fundacje, stowarzy-

²² P. Czapliński, *Harlequin dla naszych dzieci*, [w:] idem, *Efekt bierności. Literatura w czasie normalnym*, Kraków 2004, s. 46–60.

²³ G. Leszczyński, *Kompleks mentora. Powieść dla młodzieży u schyłku tysiąclecia*, [w:] *Sezanie, otwórz się! Z nowszych badań nad literaturą dla dzieci i młodzieży*, red. A. Bałuch i K. Gajda, Kraków 2001, s. 55.

szenia, organizacje, mające na celu propagowanie czytelnictwa i promowanie książki o wysokich walorach artystycznych. Z całą pewnością stymulują one także rozwój prozy dziecięcej i młodzieżowej.

Należy wspomnieć, że od 1973 roku prężnie działa Polska Sekcja IBBY – International Board on Book for Young People (Światowa Rada do spraw Książek dla Młodych), przyznając nagrody: Medal im. J.Ch. Andersena oraz wpis na Listę Honorową im. J.Ch. Andersena. Od 1990 roku funkcjonuje także Fundacja „Świat Dziecka”, która – pod przewodnictwem Anny Onichimowskiej i Bohdana Butenki – popularyzuje sztukę kierowaną do dziecka, między innymi, w szpitalach i domach dziecka. Fundacja od 1991 roku ogłasza konkurs na Dziecięcy Bestseller – tzw. Duży Dong i Mały Dong. Kolejna fundacja: „Książka dla Dziecka” (1990) – zajmuje się promocją i upowszechnianiem książki dla młodego czytelnika, a także gromadzeniem o niej wiedzy. Fundacja wydaje od 1991 roku czasopismo literackie poświęcone książce dla dziecka – „Guliwer”, wraz z którym ustanowiła w 1994 roku Nagrodę Literacką im. K. Makuszyńskiego za twórczość dla dzieci. Stosunkowo jeszcze mało znana, bo założona w 2000 roku, ale prężnie prowadzona przez Irenę Koźmińską Fundacja ABCXXI realizuje misję wspierania zdrowia emocjonalnego dzieci i młodzieży poprzez działania edukacyjne, oświatowe i promocyjne. W 2001 roku zainicjowała wielką akcję pod nazwą „Cała Polska czyta dzieciom”, mającą na celu uświadomienie społeczeństwu jak wielką rolę w rozwoju dziecka odgrywa wspólna, głośna lektura (dziecka i rodziców) cennych artystycznie tekstów. Fundacja ogłosiła „Złotą Listę” książek polecanych (zgodnie z określonymi kryteriami) do takiego rodzinnego czytania. Należy wreszcie nadmienić, że powstały w wyniku plebiscytu czytelników i wybrany przez wybitnych znawców literatury „Kanon Książek dla Dzieci i Młodzieży” służy znakomicie popularyzacji dobrej książki.

Ścisły związek z rozwojem prozy dla dzieci i młodzieży w Polsce mają badania nad literaturą dla młodego pokolenia. Ich wyniki mogą stymulować rozwój i stanowić wskazówki dla twórców. Badania te w latach 60. XX wieku prowadzone były w sposób planowy w kilku ośrodkach naukowych. Pod kierunkiem Tadeusza Parnowskiego prężnie działał Zakład Literatury i Czytelnictwa Dzieci i Młodzieży przy Katedrze Pedagogiki Ogólnej Uniwersytetu Warszawskiego. Niemal w tym samym czasie powstał Zakład Literatury Młodzieżowej WSP w Opolu, kierowany przez Izabelę Kaniowską-Lewańską, w Uniwersytecie Wrocławskim – kierowany przez Jerzego Cieślakowskiego oraz w WSP w Krakowie – kierowany przez Józefa Zbigniewa Białka. W 1968 roku powołany został z inicjatywy Krystyny Kuliczekowskiej, a obecnie prowadzony przez Joannę Papuzińską, przy Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego, Międzyuczelniany Zespół do Badań Literatury dla Dzieci i Młodzieży oraz Ogólnopolski Ośrodek Sztuki dla Dzieci i Młodzieży w Poznaniu, w 2000 roku zaś powstała Katedra Literatury dla Dzieci i Młodzieży w Akademii Pedagogicznej w Krakowie. Zasadą tych ośrodków badawczych było, między innymi, organizowanie sesji i seminariów naukowych, rozwijających krytyczną refleksję nad literaturą dla dzieci i młodzieży.

Podsumowując przegląd polskiej prozy dziecięco-młodzieżowej w ostatnim półwieczu należy przede wszystkim stwierdzić, że proza ta rozwijała się prężnie i ciekawie (a jej początek przypada na rok 1956), że oparła się zasadniczo procesowi indoktrynacji (nie tak jednak mocnej, jak to miało miejsce przed 1956 rokiem), przynosząc szereg wartościowych utworów.

Powieść historyczna, obyczajowa, fantastyka, baśń, baśń nowoczesna typu *fantasy* stanowią bogate spektrum odmian i gatunków literackich bujnie rozwijających się w minionym półwieczu. Przeszły one prawie wszystkie gruntowną ewolucję znamiennej dla czasów, w których pracowali twórcy tych dzieł.

W rozwoju prozy dla dzieci i młodzieży nie sposób nie zauważyć istotnego wpływu przełomu ustrojowego w naszym kraju w końcu lat 80. ubiegłego stulecia; jest on widoczny zarówno w pozytywnym, jak i negatywnym aspekcie. Przejawiał się większą otwartością w wyrażaniu poglądów przez autorów dzieł literackich i większą dostępnością wielu nieznanych dotąd utworów na rynku wydawniczym, kształtując gusty czytelnicze młodych odbiorców.

Do rozwoju prozy przyczyniają się instytucje o charakterze publicznym, które poprzez system nagród i wyróżnień promują dobrą książkę, wskazując jednocześnie czytelnikowi kierunek zainteresowań, w którym powinien podążać. Z kolei badania w dziedzinie literaturoznawstwa, prowadzone przez wiodące ośrodki naukowe, przedstawiając stan przeszły w połączeniu z analizą stanu istniejącego w zakresie literatury, określając przypuszczalne kierunki twórczości, przyczyniają się znacząco do rozwoju tej dziedziny literatury.

Prose for children and youth in the second half of the 20th century

Abstract

The article is a brief review of the Polish prose for young readers in the last half century. The review covers the historical, adventure, social and psychological novels, fairy tales and modern fantasy tales. The article contains remarks on conditions of development of this kind of literature and research problems connected with it. History of children and youth literature should be divided into two periods: years 1956–1980 and years after 1980. The existing trends and tendencies not only have artistic background but are also politically and socially conditioned. The presented outline of the development of this kind of prose enumerates important books and their reception, including translations, and mentions centres for research on, and popularization of children and youth literature.